

Р. В. ГУЛА

<https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

Харківський національний університет повітряних сил
імені Івана Кожедуба

ФЕНОМЕН СТАЛІНІЗМУ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ПРОБЛЕМИ, ПАРАДОКСИ, СУПЕРЕЧНОСТІ

Наукові праці МАУП. Серія Політичні науки, 2019, вип. 57(1), с. 26–31

<https://doi.org/10.32689/2523-4625-2019-01/57-26-31>

Проаналізовано роль та місце феномену сталінізму у поглядах радянської, російської, української та зарубіжної політологічної думки. Розкрито зміст поняття “сталінізм” та запропоновано авторське бачення розкриття його сутності. Розглянуто особливості функціонування сталінізму в парадигмі “консервативної революції”.

Політичний феномен сталінізму є значущим елементом радянської, російської й української дійсності без аналізу та розуміння якого неможливо повноцінне дослідження ключових проблем сучасності. Стислий історичний період, який ледве нараховує два десятиріччя визначив розвиток таких світоглядних позицій і соціально-політичних практик сучасності, що мову вже можна вести не лише про базове історичне поняття, а і про сконструйований політичний феномен, який був свідомо введений в науковий дискурс з метою реалізації конкретних політичних цілей.

Своєрідним історичним парадоксом можна вважати домінуючі тенденції в тотожності сучасного сприйняття сталінізму в системі світоглядних підходів відносно фашизму. Як і у випадку з фашизмом оцінка сталінізму занадто *заполітизована* і ґрунтується на вирішальній ролі *емоційного чинника*.

Цікаво, що неприйняття сталінізму — це, мабуть, єдиний пункт, за яким погляди переважної більшості сучасних комуністів (не враховуючи нечисленних ортодоксів) і ліберальних демократів на історію країни збігаються. Тим часом ні ті, ні інші не розкривають сутності цього суспільно-політичного явища. Комуністи так і не зробили навіть спроби неупередженого марксистського аналізу феномена сталінізму, зводячи причини його виникнення до виключно суб'єктивних чинників — культу особистості та “порушення лєнінських норм партійного життя”. Сучасні “теоретичні” намагання довести про існування нібито двох партій (Жукова–Гагаріна та Сталіна–Брежнєва) у

складі однієї КПРС знаходяться в тому ж дискурсивному полі. Це свідoctво того, що сучасні комуністи, проголосивши розрив зі сталінізмом в політичному плані, виявилися не здатними подолати властивий йому догматичний підхід до марксизму.

Одночасно демократи в принципі не зацікавлені в поясненні феномена сталінізму, так як це дозволяє їм представляти його як природний і неминучий результат практичної реалізації ідеї соціалізму виключно у спрощеній та ідеологічно виграшній моделі сталінських репресій і терору. Вони широко використовують в ідеологічній боротьбі проти комуністів тезу про тотожність сталінізму та фашизму, сталінізму та нацизму. Прихильники соціалістичної ідеї отримують від демократів ярлики “червоно-коричневих” і “комуно-фашистів”.

Разом з тим, пострадянський науковий дискурс в Україні сформував новий комплекс стереотипів в якому справедлива оцінка сталінського терору набуває масштабів і атрибутів всесвітнього зла, нівелюючи при цьому об'єктивні здобутки в модернізації промисловості, науковій і культурно-освітній сфері сталінської епохи і безумовно видатній ролі системи в організації та консолідації нації в перемозі над нацизмом. Науковий аналіз функціонування сталінізму як надскладного соціально-історичного процесу в системі діалектичних протиріч [1; 7–10] часто сприймається як апологетика “кривавого минулого” зі спробами тиску юридично-правового характеру та “навішуванням” ідеологічних ярликів. Критичний аналіз українського інтегрального націоналізму автоматично зараховує дослідника в ряди прихильників “совка” й сталінізму [2; 6]. Об'єктивно, на цю точку зору впливає заперечення диктату ідеологізованої історико-партійної науки в СРСР з її імперативними догматами. Не слід забувати і про вплив історичної пам'яті Голодомору й “епохи Великого терору”, що залишили кривавий слід у свідомості нащадків жертв цих страшних подій.

З іншого боку існує прошарок суспільства, який вперто стоїть на іраціональних позиціях ортодоксальної сакралізації “героїчного минулого сталінських перемог” і глоріфікації особистості “вождя народів” та прийняття сталінізму як своєрідного “золотого століття”, апріорі заперечуючи будь-які спроби всебічного об'єктивного наукового аналізу. Наявність таких полярних світоглядних позицій суттєво впливає на суспільно-політичну атмосферу в українському соціумі та не сприяє його консолідації в умовах кардинальної зміни основ світопорядку та побудови нової моделі багатопольярного світу.

Величезний обсяг наукових розвідок, в яких досліджується феномен сталінізму, зроблений радянологами Заходу. Більшості з них притаманне не лише аналіз сталінізму, а соціалізму (комунізму) взагалі, часто ототожнюючи їх зі сталінізмом. Звичайно, світоглядні та політичні мотиви переважної більшості дослідників характеризує антирадянська ортодоксія, що безумовно відбивається на побудові ними системи власної аргументації та об'єктивності висновків. Разом з тим, наявність комплексу джерел, які не були введені у науковий дискурс радянської історіографії, безумовно підвищує наукову цінність цих наукових праць.

Таким чином, можна констатувати той факт, що на початок ХХІ ст. сталінізм (як і фашизм і нацизм) перетворився в деякий симулякр і символ конкретно-політичного протистояння не лише внутріполітичного, а й зовнішньополітичного антагонізму.

Сталінізм поєднував, здавалося б, дві несумісні речі — архаїку та модерн. У науковому середовищі у трактовці співвідношення цих понять існують протилежні точки зору, які, до речі в своєму сутнісному наповненні не суперечать одна одній. З одного боку архаїка у формі комуністичної утопії будувалася як образ майбутнього, як засіб легітимації влади, основа для маніпулювання суспільною свідомістю та встановлення інститутів масового підпорядкування. Модерн виступав як засіб, механізм реалізації цієї утопії. За іншою точкою зору у випадку зі сталінізмом модерн “Великого стрибку” (або те, що сталіністи вважали модерном) був реалізований в архаїчних формах тотального насилля.

Наявність загальних родових ознак сталінізму, фашизму та нацизму дозволяють нам зробити висновок про формування моделі сталінізму в СРСР в межах парадигми консервативної революції 1920–1930-х роках в Європі з відповідними “ексклюзивними” ідеологічними варіаціями і нелінійним характером розвитку історичного процесу в СРСР. Разом з тим, автор стверджує, що кожний з цих політичних напрямів й ідеологічних платформ мали свої особливості, що не дає можливості визначити їх як абсолютно тотожні соціально-політичні проекти.

Термін “сталінізм” був вперше використаний Л. М. Кагановичем у 30-х роках ХХ ст. виключно з позицій апологетики політики та глорифікації особистості Й. В. Сталіна [3]. Сталінізм, у даному випадку, асоціювався з політикою “Великого стрибка” [5].

У період “перебудови” за часів президентства М. Горбачова та після розпаду СРСР терміни “сталінщина”, “командно-бюрократична система”, “авторитарна система”, “казармовий соціалізм” і власне “сталінізм” трактувалися науковцями, письменниками, публіцистами, політиками за допомогою різних дефініцій, які розкривали зміст цих понять в настільки широкому спектрі, що усталеного погляду на ці категорії не існує й досі. Це питання викликало та досі викликає багато палких дискусій у середовищі істориків, філософів, психологів, письменників [4].

Отже, незважаючи на те, що тема сталінізму пройшла свій пік популярності у 1990-ті роки, слід зазначити, що цей соціально-політичний феномен ще довго буде привертати увагу як і дослідників, так і пересічних громадян. Це, насамперед, пов’язано з вкрай неоднозначним відбитком у свідомості людей, що залишив сталінізм у своєму історичному розвитку.

У сучасній українській історіографії оцінка соціалізму дзеркально повторює штампи комуністичної пропаганди щодо його ідеологічного супротивника — фашизму. Можна вважати це посмішкою історії, можна — закономірністю розвитку історичного процесу. Але історія часто надає приклади карколомних поворотів, які актуалізували проблематику, що більшістю сприймалася як застаріла.

Виходячи з викладеного, пропонуємо власне визначення сталінізму.

Сталінізм — суспільно-політична система, яка визначила принципи, форми співіснування та взаємовідносин індивіда та держави, соціуму та влади за допомогою механізмів державних інститутів з метою побудови:

а) *в соціально-економічній сфері* — моделі своєрідного соціально-орієнтованого державного монополістичного феодалізму за допомогою механізму неринкових відносин з використанням “фасадних” елементів соціалістичної економіки на основі культивування “ударної” праці в умовах зрівняльного розподілу та споживання для широких верств населення;

б) *в культурно-духовній сфері* — ідеологічно гомогенного соціуму на основі проголошеної корпоративної ідеї побудови соціалізму в СРСР за допомогою використання псевдосоціалістичної риторики в організації тотальної ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи. Акції по знищенню й ізоляції “ворогів народу” мали на меті створення уніфікованої колективної свідомості соціально однорідної (в ідеалі) людської маси;

в) *в політичній сфері* — структури жорсткої ієрархії монопольного партійно-державного управління на основі легітимізації авторитарної моделі культу особистості Й. В. Сталіна. З цією метою впроваджено використання каральних механізмів репресивного апарату для придушення та знищення справжніх і уявних політичних опонентів.

Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що сталінська модель державного управління, соціально-духовний феномен сталінізму проіснував у СРСР з початку 1930-х років до XIX партійної конференції КПРС 1988 р. з несуттєвими варіативними змінами, які за своїм змістом не трансформували його фундаментальні світоглядні та соціально-економічні константи. Мутація сталінізму відбувалася упродовж усієї радянської історії у формі волюнтаристського хаосу часів М. Хрущова, відносно лібералізації під час керівництва Л. Брежнєва, але ці мутації не змінювали його антидемократичної сутності. Сталінізм за своїм онтологічним змістом був апіорі антидемократичним, тому перші, навіть половинчасті та суперечливі реформи М. Горбачова об’єктивно призвели до краху системи партійно-адміністративного керівництва країною і розвалу другої наддержави — СРСР.

На цей час антагонізм наукових позицій, констант суспільної психології визначається крайнім ступенем максималізму в неприйнятті полярних точок зору. Цей об’єктивний процес розвитку українського суспільства вимагає від дослідників вкрай виваженої наукової позиції щодо розгляду сталінізму в комплексі наукових підходів. Ці підходи в підсумку допоможуть сформулювати інтегративну оцінку цього суперечливого, нелінійного соціально-політичного явища і феномену нашої історії, наслідки і рецидиви якого і досі впливають на драматичний розвиток подій в нашій країні.

Література

1. *Гула Р. В.* Витоки та роль радянського патріотизму в роки Великої вітчизняної війни (на матеріалах України): монографія. Д.: Герда, 2013. 516 с.

2. На жаль небезпека на кожному кроці [Електронний ресурс] / Степан Павлюк. Ін-т народознавства НАН України. URL: http://ethnology.lviv.ua/ua/news_details/0/36.html
3. Мерцалов А. М. Сталинизм и освещение пришлого // История и сталинизм. М.: Наука, 1991. С. 382–447.
4. Терлецька І. В. Сучасний російський історико-політологічний дискурс поняття “сталінізм” // Науковий часопис Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки : зб. наук. праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 292–299.
5. Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. 478 с.
6. Якунин В. К., Гула Р. В. Индекс запретных мнений // 2000. 2016. № 37, 16–22 сентября.
7. Якунин В. К., Гула Р. В. Патриотизм и национализм : опыт и уроки истории. К.: ООО “Бизнесполиграф”, 2015. 176 с.
8. Якунин В. К. Крах КПСС. Историографический и теоретико-методологический аспекты: в 2 ч; ч. 1: Идеино-теоретические основы КПСС и исторический опыт XX столетия. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского ун-та, 2003. 284 с.
9. Якунин В. К. Кто и зачем вызывает из забвения дух Иосифа Сталина // Грани. 2002. № 5. С. 143–152
10. Якунин В. К. Почему заблудился призрак? // Грани. 2002. № 2. С. 113–121.
11. Fridrich C., Brzezinski Z. Totalitarian dictatorship and Autocracy. Cambridg, 1965. 365 p.

Hula R. Phenomenon of Stalinism in Modern Scientific Discourse: Problems, Paradoxes, Controversies.

The role and place of the phenomenon of Stalinism in the views of Soviet, Russian, Ukrainian and foreign political thought are analyzed. The content of the concept of “Stalinism” is revealed and the author’s vision of the disclosure of its essence is offered. The features of the functioning of Stalinism in the paradigm of the “conservative revolution” are considered.

The author offers his own definition of Stalinism.

Stalinism is a socio-political system that defined the principles, forms of co-existence and interrelationship between the individual and the state, society and power through mechanisms of state institutions in order to build:

a) in the socio-economic sphere — models of a kind of socially-oriented state monopoly feudalism through the mechanism of non-market relations using the “front” elements of the socialist economy based on the cultivation of “shock” labor in terms of equitable distribution and consumption for the general population;

b) in the cultural and spiritual sphere — an ideologically homogeneous society based on the proclaimed corporate idea of building socialism in the USSR through the use of pseudo-socialist rhetoric in the organization of total ideological and propaganda work. Actions for the destruction and isolation of the “enemies of the people” were aimed at creating a unified collective consciousness of a socially homogeneous (ideally) human mass;

c) in the political sphere — the structure of a rigid hierarchy of monopoly party-state government on the basis of legitimizing the authoritarian model of personality cult JV Stalin. To this end, the use of punitive mechanisms of the repressive apparatus to suppress and destroy real and imagined political opponents was introduced.

At present, the antagonism of scientific positions, a constant of social psychology, is determined by the extreme degree of maximalism in rejecting polar points of view. This objective process of development of Ukrainian society requires re-

searchers to have a very prudent scientific position on the consideration of Stalinism in the complex of scientific approaches. These approaches will ultimately help to form an integrative assessment of this contradictory, non-linear socio-political phenomenon and the phenomenon of our history, the consequences and recurrences of which still affect the dramatic development of events in our country.

<https://doi.org/10.32689/2523-4625-2019-01/57-26-31>

Надійшла 29 серпня 2019 р.